

University of Groningen

**Stad-Gronings uit 1793. De taal van de humoristische toneelschets Et en Fret.
Afscheidscollege 27 november 2009**

Niebaum, H.W.H.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2009

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Niebaum, H. W. H. (2009). *Stad-Gronings uit 1793. De taal van de humoristische toneelschets Et en Fret. Afscheidscollege 27 november 2009*. University of Groningen. Faculty of Arts.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Stad-Gronings uit 1793

***De taal van de humoristische toneelschets
Et en Fret***

Afscheidscollege

27 november 2009

door

Hermann W.H. Niebaum

Rijksuniversiteit Groningen

~~~~

afscheidscollegereeks Faculteit der Letteren

ISBN 978-90-367-4012-8

I

Zeer geachte aanwezigen,

Een van de onderwerpen waar ik me de laatste jaren intensief mee bezig heb gehouden is de plaats van de taal van Groningen – Stad zowel als Land – tussen het Nederduits en het Nederlands. Over een voor deze positionering niet oninteressante bron, de toneelschets *Et en Fret* uit 1793, een van de oudste Groninger dialectteksten, wil ik het vandaag hebben.

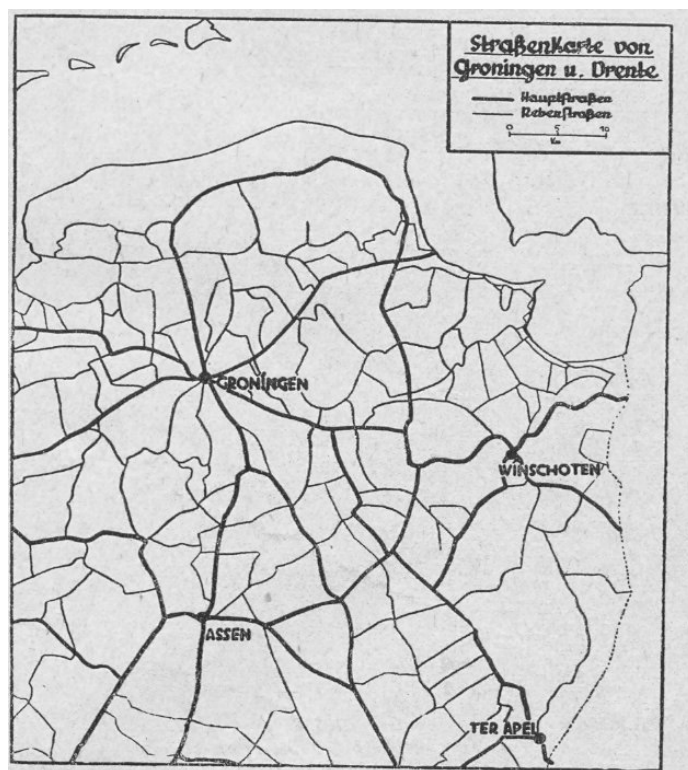
II

Een eerste blik op de kaart van het noordoosten van Nederland leert het meteen al: de stad Groningen heeft een heel bijzondere, centrale positie. Ze ligt als een spin in het web op het snijpunt van water- en landwegen, die haar, zeker vanaf de dertiende eeuw, steeds belangrijker hebben doen worden (zie afbeelding 1). Tegen deze geografische achtergrond ontwikkelde zich dit voormalige ‘Drentse dorp’ tot een belangrijke handelsplaats,¹ die ook in politieke zin de haar omringende gebieden in haar invloedssfeer inbedde.² Groningen werd in deze regio dé stad. Zij duldde geen enkele concurrentie, de aanpalende landen waren – de naam zegt het al – háár Ommelanden. Dit werd nog eens onderstreept door de nieuwe naam die de provincie in 1795 kreeg: *Stad en Lande* – zo was het vanaf 1594 – werd toen *Groningen*.

---

¹ Vgl. Boersma 1985.

² Vgl. Jansen 1981:138; Feenstra 1992:128 e.v.

Afbeelding 1: Wegenkaart van Groningen en Drenthe (uit: Schmitt 1942:136)

Ik kan hier natuurlijk niet de hele interne en externe taalgeschiedenis van Groningen (en haar Ommelanden) de revue laten passeren. In een reeks van afzonderlijke studies heb ik daar bovendien al meerdere malen aandacht aan besteed.³ Op deze plaats wil ik mij ertoe beperken, in grote lijnen de ontwikkelingen in de achttiende eeuw te schetsen, waarmee het mogelijk wordt de Stad-Groninger bron, die ik u hier nu voor wil stellen, in zijn taalhistorische context te plaatsen.

III

Over de talige verhoudingen in de stad Groningen in de achttiende (en ook in de negentiende) eeuw weten we helaas niet zo veel. Kijken we evenwel naar de ontwikkelingen in andere steden⁴ en relateren we het weinige dat we wel weten over de historische ontwikkelingen aan de tegenwoordige toestand, dan kunnen we toch een taal-

³ Niebaum 1986, 1988, 1990a, 1991, 1993, 1994a, 1995a, 1995b, 1995c, 1996, 1998, 2004a, 2004b, 2004c, 2006, 2007. – De tot 1994 verschenen bijdragen worden kort besproken in Niebaum 1994b.

⁴ Met betrekking tot bijv. Münster vgl. Peters 1993:56 e.v.

schets bieden, ook al is die voorlopig. We kunnen ervan uitgaan dat deze periode vooral gekenmerkt wordt door de uitsplitsing van het Nederlands en het Nederlands/Nedersaksisch over verschillende domeinen. Het Nederlands wordt de schrijftaal, ook voor de literatuur⁵ en voor formeel taalgebruik zoals in preek en kerklied en – in intentie tenminste – voor het leesonderricht op de scholen. Het Nederlands/Nedersaksisch blijft de gesproken taal, aanvankelijk voor alle sociale lagen – het duurt nog even voordat de culturele elites het Nederlands ook als spreektaal omarmen. Voor de grote meerderheid van de stadsbewoners zal evenwel het plaatselijke dialect het communicatiemiddel bij uitstek gebleven zijn. Zo moet nog in het begin van de negentiende eeuw de Groninger schoolopziener Hendrik Wester de onderwijzers van zijn district op het hart drukken ‘om de oude Gewestelijke uitspraak met de beste gekeurde zuiver Nederlandsche te verwisselen.’⁶ Erg veel schijnt dit overigens niet geholpen te hebben. Want omstreeks 1860 verbaast de nieuwe schoolopziener Blaupot ten Cate zich ten zeerste, dat er nog altijd schoolkinderen zijn die het Nederlands niet helemaal beheersen.⁷ In hoeverre we hier te maken hebben met verschillen tussen stad en land, laat zich nu niet beoordelen. Vast staat wel dat de schoolopzienaars deze ervaringen ook in de stad hadden.

Het schoolonderwijs in het Standaard-Nederlands betekent een definitieve breuk met een verleden, waarin de totale stadsbevolking het stedelijk dialect sprak en de bovenlaag daarnaast ook nog het Nederlands beheerste – en vaak ook nog andere talen zoals het Duits, het Latijn en het Frans.⁸ Naast de invloed van de school zal ook de behoefte aan sociaal aanzien een reden geweest zijn waarom ook de midden- en lagere milieus in de tweede helft van de negentiende eeuw overstapten op de standaardtaal. Door het gebruik van het Standaard-Nederlands kon de stedelijke burgerij zich ook qua taal van de plattelanders onderscheiden. Hierin zullen we ook de reden moeten zoeken waarom in de stad Groningen het dialect veel sterker met sociale ver-

---

⁵ Vgl. Van Deursen 1981:12 e.v.

⁶ Naar Boekholt 1991:79; vgl. ook Boekholt 1983:107. – Vgl. ook Schmitt 1942:162: „Bis dahin las man also laut und in Gedanken nl. *nieuw* als *nij*, *oud* als *old*, *groen* als *gruin*, *been* als *bain* usw. Der Übergang erfolgte nicht ohne Schwierigkeiten von seiten der Bevölkerung, deren Zorn sich vor allem gegen die Schulmeister richtete. Man wollte von dem neuen ‚sputter’n en speien‘ nichts wissen.“ Zie hierover nu ook Rijkens 1901. – Voor het probleem ‘historische spelling’ – ‘vermoedelijke uitspraak’ nu Reker 2008a.

⁷ Vgl. Boekholt 1991:79.

⁸ Sinds 1722 had men in de stad zelfs een Franse meisjesschool, vgl. Van Deursen 1981:411.

schillen geassocieerd, en ook duidelijk negatiever beoordeeld werd dan op het platteland.⁹

Uit Groningen zijn enkele ‘missings’-teksten overgeleverd, die heel bewust van deze taalvorm gebruik maken, aan de ene kant vanwege het humoristische effect, aan de andere kant echter ook uit politieke motieven. In het radicale weekblad ‘De Onverwachte Courier’, dat van oktober 1795 tot juni 1798 in Groningen verscheen, zijn zulke teksten te vinden. Jurjen van der Kooi beschouwt ze als “wapen in een strijd voor meer politieke en sociale emancipatie van de dialectspreker, waarbij de keuze voor het dialect niet in de eerste plaats wordt ingegeven door de liefde voor “het eigene”, maar door de hoop dat de sprekers van deze taalvorm in hun eigen taal beter bereikbaar zullen zijn voor progressieve ideeën en hierdoor eerder inzicht zullen krijgen in het onaanvaardbare van hun situatie.”¹⁰ Na de Franse tijd “zakt het schriftelijk gebruik van het dialect voor lange tijd weg tot uitdrukkingsmiddel van een vrijblijvend, behoudzuchtig, knus en gemoedelijk regionaal particularisme”.

De desbetreffende stukken uit de ‘Courier’ horen tot de oudste in Groninger dialect. Uit de tijd voor 1800 hebben we verder – en dit geldt voor de hele provincie! – alleen maar vijf woordenlijsten¹¹ en – als het tot dusverre oudste document in het Stad-Gronings – een voor het toneel geschreven pamflet, waarin bekende families en bepaalde maatschappelijke misstanden op de korrel worden genomen: *Et en Fret*.¹² Echt een beetje op gang komt de Groninger streektaalliteratuur eigenlijk pas na 1820.¹³

IV

⁹ Helaas ontbreekt het wat deze problematiek betreft aan oudere gegevens; het eerste onderzoek heeft betrekking op de periode 1974-1976, vgl. Veldman 1983.

¹⁰ Van der Kooi 1983:129.

¹¹ De Haan 1953; Heeroma 1967, 1968; Nanninga 1968.

¹² Editie Ter Laan 1957.

¹³ Vgl. Steenhuis 1960; Entjes 1964:94 e.v. – Een bijzonder dialectstuk is de “Brieff van *Jan Abels* an zien Neve” uit het jaar 1845 (Bruinses 1846:91-103), vgl. hiervoor Niebaum 1995a. Hierin schildert een boerenzoon – in Stadsgroninger dialect! – zijn avonturen bij zijn eerste bezoek aan de stad Groningen. Deze anonieme tekst heeft meer van een genrestuk dan van een stereotiep-karikaturale schildering van een onnozele boerenjongen in de stad (de desbetreffende passages werken eerder humoristisch dan karikaturiserend). Hierbij past ook de voetnoot dat deze brief geschreven is “als proeve van bewerking van den Groninger tongval” en voorgelezen is in een vriendenkring. Hoe dan ook, deze brief is een belangrijke bron voor onze kennis van het Stads Gronings van het midden van de negentiende eeuw. Hij is geschreven met een verrassend gevoel voor een correcte weergave van het klanksysteem van het dialect, waarbij de orthografie van het toenmalige ‘ABN’ als uitgangspunt diende. In menig opzicht kan de spelling van *Jan Abels* gezien worden als een voorloper van de huidige Groninger spelling. Het lijkt een niet te gewaagde stelling, als we de auteur zoeken in kringen van taalgeleerden.

Daarmee zijn we inmiddels gekomen bij de bron die ik u hedenmiddag als taaldocument voor wil stellen: de toneelschets *Et en Fret*, die op 1793 gedateerd wordt.¹⁴ Het plat-humoristische “Drama in zes bedrijven. Het oudste stuk in Stads-Grunnegers”, zoals de uitgever Kornelis ter Laan in de ondertitel van de door hem verzorgde uitgave uit 1957 vermeldt, is waarschijnlijk meer een ‘leesstuk’ dan een echt opgevoerd toneelstuk.¹⁵ De hoofdpersoon is Fret, een predikant uit Zweelo in de provincie Drenthe, die dingt naar de hand van Et, dat is Etta, een ongeveer twintig jaar jongere ‘juffer’ uit de gezeten Groninger middenstand. Zijn oog valt op haar tijdens een gastpreek die hij houdt in de Groninger A-kerk. Alle hoofdpersonen spreken Stad-Gronings, opmerkelijk genoeg ook de Drentse dominee. Daarnaast horen we ook zo nu en dan een soort ‘halfdialect’, namelijk vooral uit de mond van Etta en haar moeder, en ook wordt er min of meer zuiver Nederlands (‘Hollands’) gesproken door de Groninger predikant M., die door zijn ambtsgeenoot Fret als huwelijksmakelaar wordt ingeschakeld. De personages zijn overduidelijk karikaturen van toen in de stad levende personen,¹⁶ waarbij gebruik wordt gemaakt van de gangbare, al sinds de zestiende eeuw bekende stereotypen, zoals die van de plumpe, domme Drent en die van de gierige Groninger. En ook de verbeelding van de bij de thematiek horende zeden en gebruiken is karikaturaal.

V

Voor ik iets uitvoeriger op opvallende talige bijzonderheden van deze bron in kan gaan, moet ik – zonder naar volledigheid te streven – eerst enkele talige kenmerken noemen, die het Stad-Gronings in het Nederlands-Nederduitse dialectcontinuüm

¹⁴ Vgl. Ter Laan 1957:10-12. Een vergelijking van het handschrift in het Gemeentearchief Groningen (RHC Groninger Archieven, toegang 1770 Bibliotheek (H), inventarisnummer 168) met de uitgave levert een reeks afwijkingen op, die ten dele een gevolg van verkeerd lezen door Ter Laan zullen zijn en ten dele ook, met het oog op het Gronings van zijn tijd, als ‘verbeteringen’ van zijn hand beschouwd moeten worden (Ter Laan, blz. 21, biedt bijvoorbeeld *gaait* ‘gaat’, waar het handschrift *gait* heeft). Verder geeft Ter Laan ter wille van de overzichtelijkheid aanwijzingen die in het origineel ontbreken, zoals rolaanduidingen (in klein kapitaal) en richtlijnen voor de regie (in cursief). Het ontbreekt bijna geheel aan leestekens in het handschrift en daarom voegt hij ze toe, om het geheel leesbaarder te maken. Daarnaast uniformiert hij het gebruik van hoofdletters, bijvoorbeeld bij de persoonsnamen. De <y> vervangt hij overal door <ij>.

¹⁵ Vgl. Ter Laan 1957:7; Van der Veen 1999:191.

¹⁶ Vgl. Ter Laan 1957:12, die zich hierbij op de Groninger stadsarchivaris Schuitema Meijer beroept.

plaatsen.¹⁷ Bij het oosten, het Nederduits horen bijvoorbeeld – ongeacht de gedeeltelijk Nederlandse spellingweergave: (1) de Westgermaanse *a* voor *ld, lt*: *old* ‘oud’, *kolde* ‘koude’; (2) het vasthouden aan de lange, hoge monoftongen: *vief* ‘vijf’, *hoes* ‘huis’; (3) de Middelnederduitse *ê*⁴ (met Groningse diftongering): *leif* ‘lief’, *andynen* ‘aanmelden’; (4) de Middelnederduitse *ô*¹ (met Groningse diftongering): *goud* ‘goed’, *doun* ‘doen’; (5) het vasthouden aan de intervokalischeske *-sk-*: *wasken* ‘wassen’, *tusken* ‘tussen’; (6) het vasthouden aan *-ft-*: *kof* ‘gekocht’; (7) *het* als derde persoon tegenwoordige tijd van *hebben*; (8) het vragend voornaamwoord *wel* ‘wie’; (9) het bezittelijk voornaamwoord *heur* (met westelijke anlautende *h* en oostelijk vocalisme); (10) het aanwijzend voornaamwoord *zulfs* ‘zelf’; (11) de vormen *vrunden*, *vrinnen* ‘vrienden’. – Naar het westen, het Nederlands, wijzen daarentegen (gedeeltelijk met een specifiek eigen Groninger klankontwikkeling): (1) de daling van de Westgermaanse *u* voor gedekte nasaal: *onze*, *om*; (2) het vragend voornaamwoord *hou* ‘hoe’; (3) het onbepaald voornaamwoord *gijn* ‘geen’; (4) het modale bijwoord *nijt* ‘niet’; (5) het modale bijwoord *wel*; (6) het voorzetsel/voorvoegsel *op(-)*; (7) het nevenschikkend voegwoord *en*.

VI

We zijn nu toegekomen aan de specifieke talige bijzonderheden van deze bron (zie afbeelding 2). Laat ik beginnen met een karakteristiek element op het gebied van de klankleer. De uitgever van *Et en Fret*, Ter Laan, beschouwt *ein* als een tussenvorm tussen het ‘platte’ Groninger dialect (*ain*) en het standaardtalige (in zijn woorden ‘Hollandse’) *een*. Bij deze argumentatie valt het op dat er in *Et en Fret* talrijke voorbeelden te vinden zijn met <*ai*> die hem ontgaan lijken te zijn: *waigeren* [19]¹⁸ ‘weigeren’, *gait* [21, 30, 37, 52, 54] ‘gaat’, *maid*, *-t* [29, 39, 53, 56, 57, 58, 61] ‘meid’, *ai-gen* [40, 57] ‘eigen’, *stait* [34, 53] ‘staat’, *ais* [39, 41, 48, 51, 55, 59, 69, 61] ‘eens’, *schaiden* [61] ‘scheiden’, *klainen* [35] ‘klein-’, *geleegenhaid* [39] ‘gelegenheid’, *ofschaidemaal* [56] ‘afscheidsdiner’. Ook vinden we <*aey*>, tweemaal in *kiewietsaeyer* [49] ‘kievitseieren’; mogelijk wordt hiermee de bijpassende, voor een klinker wat

¹⁷ Vgl. voor het volgende bijv. Niebaum 1993.

¹⁸ Achter de hier geboden voorbeelden staan tussen rechte haken [ ] de bladzijden van de uitgave van Ter Laan (Ter Laan 1957). Zijn foutieve lezingen en ‘verbeteringen’ heb ik stilzwijgend hersteld.

verlengde tweeklank aangeduid. In deze – en andere – gevallen heeft de auteur van het stuk blijkbaar helemaal niet de open tweeklank te ‘plat’ gevonden. In enkele gevallen vinden we twee schrijfwijzen naast elkaar: *aigen* [40, 57] – *eigen* [28], *ofschaid* [56] – *ofscheid* [58], *beschaid* [41] – *bescheid* [44] ‘antwoord’, *ais* [39, 41, 48, 51, 55, 59, 60, 61] – *eis* [23, 27, 28, 29, 30, 33, 34]. Hidde Feenstra vermoedt hierom, dat zich misschien al omstreeks 1800 in de stad de overgang van *ei* naar *ai* heeft voltrokken.¹⁹ Maar nog 86 jaar na *Et en Fret* wordt in een taalkundige studie over het Stad-Groninger dialect van de filosoof Bolland²⁰ het verschil tussen *ai* en *ei* genoemd, en hetzelfde geldt voor het ongedrukt gebleven Groninger woordenboek van Helmer Molema, dat waarschijnlijk op 1897 te dateren is.²¹ In al de gevallen waarin *Et en Fret* en Bolland een *ai*-tweeklank bieden, vinden we deze ook bij Molema.²² *Et en Fret* schrijft vooral de – zo mogen we wel stellen – meer gesloten palatale tweeklank met een <ei>, bijvoorbeeld: *ein* ‘een’, *twei* ‘twee’, *heil* ‘heel’, *weiten* ‘weten’, *zein* ‘zien’, *leif* ‘lief’, *vreyen* ‘vrijen’, *neit* ‘niet’. Terwijl Bolland deze schrijfwijzen niet kent, vinden we bij *Et en Fret* dikwijls vormen met <y> bijvoorbeeld: *ik wyt* [30] ‘ik weet’, *domeny* [19 en doorgaans] ‘dominee’, *andynde* [23] ‘presenteerde’, *blyft* [21, 28, 32, 45, 51, 59] ‘belieft’, *dy* [25, 27] ‘jij’, *nyt* [23, 28, 29, 30] ‘niet’, *gyn* [24] ‘geen’, *vryer* [27, 30, 54] ‘aanstaande’, *misschyn* [20] ‘misschien’. Vanwege de dubbelvormen (*neit* ~ *nyt*, *heil* ~ *hyl*, *weiten* ~ *ik wyt*, *dei* ~ *dy*, *vreyen* ~ *vryer*, *leif* ~ *blyft*, *gein* ~ *gyn*, *misschein* ~ *misschyn*) mogen we er wel van uitgaan dat in ons stuk <ei>

¹⁹ Feenstra 1998:111.

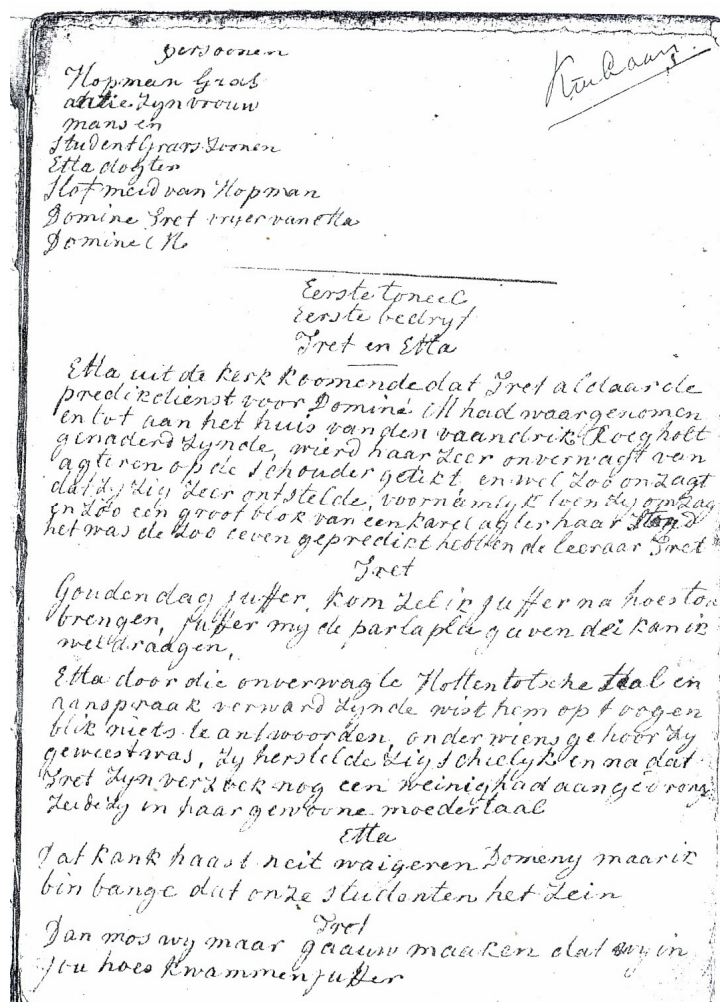
²⁰ Bolland's artikel is ook van belang vanwege de bijzondere opzet van zijn fonologisch-fonetische beschrijving. Hij ontwikkelt een systeem waarbij hij duidelijk van de drie hoekpunten van de klinkerdriehoek *i a u* uitgaat en de ertussen liggende vocalen opvat als afgeleiden en overgangen – waarmee hij in zekere zin ook anticipeert op latere ontwikkelingen in de taalwetenschap; vgl. Bolland 1879:279:

		a		
	a ⁱ	(=[ε])	a ^u	(=[ɔ])
i ^a	([e])		u ^a	([o])
i				u

²¹ Helmer Molema bracht na dertig jaar verzamelen in 1887 een “Woordenboek der Groningsche volkstaal” uit. Daarna noteerde hij – wel tot 1892 – aanvullingen, waarvan het manuscript zich in de Groninger Universiteitsbibliotheek bevindt. Uitgaande van de druk van 1887, maar ook gebruik makend van woordverzamelingen van andere auteurs, stelde hij nog een tweede manuscript samen dat blijkbaar in 1897 aan de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden geschonken werd. Collega Siemon Reker, Groningen, heeft mij de woorden hieruit die voor deze verhandeling van belang waren ter beschikking gesteld, waarvoor ik hem dankzeg. – Vgl. ook Reker 1997:53 e.v.

²² Gezien de bij Molema gebruikte vormen moeten wij er wel van uitgaan dat hij in zijn woordenboek de verschillen tussen de verschillende Groninger dialectgebieden niet systematisch heeft aangegeven. Slechts in uitzonderingsgevallen wordt ‘Stads’ vermeldt. Er moet ook op gewezen worden dat een stad door zijn centrumsfunctie altijd ook talig beïnvloed wordt door het omliggende platteland. Daarom is het ook erg lastig om een onbeïnvloed, ‘zuiver’ stadsdialect uit te kristalliseren.

en <y> dezelfde tweeklank representeren – zoals dat ook nu nog in het huidige Nederlands het geval is. Anders dan bij Bolland en Molema (en het huidige Nederlands) heeft in *Et en Fret* het verschil in tekens geen taalhistorische achtergrond. Samenvattend kunnen we concluderen dat Feenstra's vermoeden van een overgang van [ei] naar [ai] in de Stad-Groninger uitspraak al omstreeks 1800 zo niet houdbaar is. Volgens Siemon Reker heeft deze overgang zeker niet voor 1900 plaatsgevonden,²³ daarmee passen ook de vindplaatsen bij Bolland en Molema in het plaatje. Daarbij is ook interessant dat in het hedendaagse Gronings²⁴ gewoonlijk de <ai>-vormen in het stuk c.q. <âi> bij Bolland samenvallen met de (lange) diftong *aai*, terwijl de <ei/y> c.q. <ei/aei>-vormen vandaag de dag als de (korte) diftong *ai* optreden.

Afbeelding 2: Pagina 1 van het Handschrift (zie noot 14)

²³ Vgl. Reker 2008b:162: "[...] het is aannemelijk dat zeker tot rond 1900 geen *ai* maar een *èi*-klank gezegd werd".

²⁴ Vgl. Reker ⁵1998.

Kijken we naar de vormleer, dan vallen zes kenmerken op, hoewel hun verspreiding zich niet altijd tot de stad beperkt. Opvallend zijn de verkleinwoordvormen enkelvoud *-ien* / meervoud *-ies*, bijvoorbeeld: *bekkien* [38] ‘zoentje’, *bekkies* [40] ‘zoentjes’, *betien* [48] ‘beetje’, *koppien* [56] ‘kopje’, *hoessien* [60] ‘huisje, toilet’. Hiermee onderscheidt de stad zich – met de Veenkoloniën – van de rest van het Gronings, dat de uitgangen *-(t)je* / *-(t)jes* / *-ke* / *-kes* heeft.²⁵ – De tweede persoon enkelvoud van het werkwoord op *-st* wordt vaak met een *sjwa* verlengd: *kwamste* [30] ‘jij kwam’, *zeeste* [30] ‘jij zei’, *schopste* [40] ‘jij trapt’. Het schijnt dat deze toevoeging in semantisch opzicht een emotioneel aspect in zich heeft, er wordt misschien nadruk mee gelegd. Taalhistorisch zullen we hier wel te maken hebben met een verkort enclitisch persoonlijk voornaamwoord *-de* / *-te* < *dou* / *tou*.²⁶ Vergelijk ook die gevallen waarbij een persoonlijk voornaamwoord aan de werkwoordsvorm is gehecht: *ligste* [30] ‘lig jij’, *worste* [31] ‘word jij’, *zalste* [31] ‘zul jij’, *kanste* [53, 54] ‘kun jij’ enzovoort. – Interessant ook zijn de voorbeelden van ‘voegwoordverbuiging’, zoals in *daste* [30, 40] ‘dat jij’ en *ofstou* [48] ‘of jij’. Dat zijn vormen waarbij het voegwoord, dat de overgang naar een bijzin aangeeft, reeds het kenmerk van de tweede persoon enkelvoud krijgt, alsof het een werkwoordsvorm betreft.²⁷ – Ook moet ik er nog op wijzen dat bij het voltooid deelwoord in alle varianten van het Gronings het voorvoegsel *ge-* ontbreekt.²⁸ Voorbeelden uit *Et en Fret: sprooken* [21] ‘gesproken’, *zeeten* [30] ‘gezetten’, *anzeugt* [33] ‘aangezocht’, *haalt* [53] ‘gehaalt’, *beeden* [55] ‘gebeden’, *schelt* [58] ‘gebeld’, *zegt* [27, 30, 31, 38, 46, 60] ‘gezegd’. Voorbeelden met *ge-* komen uit de mond van dominee M., die standaardtaal spreekt: *gesprooken* [24], *gepreedikt* [25]. – Typerend voor de stad Groningen, maar ook voor Oost-Groningen, zijn vormen met een eind-*e* als *nigte* [35] ‘nicht’, *zesse* [23] ‘zes’, *aske* [61] ‘as’, *stronte* [61] ‘stront’, *bulte* [61] ‘hoop, stapel’.²⁹ – Klinkervariantie vinden we ook in ons stuk; naast *zel* [21, 52] ‘zal, zullen’ lezen we *zal* [22] en naast *kenst* [21] ‘jij kunt’ *kanste* [53, 54] ‘kun jij’. De vormen met *-a-* typeren het Stadse Gronings, die met *-e-* gelden voor de rest van de provincie.³⁰ Hier hebben we misschien een voorbeeld van het

²⁵ Vgl. Kloeke 1929; Ter Laan 1953:29-33. Vandaag de dag is het verkleinwoordsuffix enkelvoud in de stad *-ie*, vgl. Reker 2002:39 e.v.

²⁶ Vgl. Reker 2004:75.

²⁷ Vgl. Reker 2008b:170.

²⁸ Ter Laan 1953:70.

²⁹ Vgl. Feenstra 1998:111; Ter Laan 1952:XXIII.

³⁰ Vgl. Ter Laan 1953:95 (zellen), 81 (kinnen).

verschijnsel dat in de stad door de aantrekkingskracht die zij op mensen van buiten heeft ook altijd de talige invloed van het omgevende land zichtbaar wordt.

Wat betreft het veld van de zinsleer: hier wil ik mij tot twee verschijnselen beperken. Ik begin met het probleem van de woordvolgorde in de bijzin. Door de in 1953 hierover verschenen studie van Anita Pauwels weten we hier voor het Nederlandse taalgebied veel van.³¹ In een enquête uitgevoerd in het hele taalgebied vroeg zij aan dialectsprekers aan welke van beide woordvolgordes zij de voorkeur geven. Overigens zijn die, ook al wordt de tweede nu algemeen als de standaard beschouwd, allebei grammaticaal correct:

- (1) *Tante laat zeggen, dat ze vandaag niet **komen kan**, of*
- (2) *Tante laat zeggen, dat ze vandaag niet **kan komen**.*

De plaatsen waar de informanten de eerste zin kozen, markeerde Pauwels op haar kaarten met een groene punt, de plaatsen waar de informanten de tweede aangaven, met een rode. In de Nederlandse taalkunde spreken we sindsdien van een ‘groene’ en een ‘rode’ volgorde. Pauwels constateerde dat Friesland en Groningen veruit de ‘groenste’ regio’s van het Nederlandse taalgebied zijn.

Kijken we nu naar de desbetreffende (dialect)voorbeelden in *Et en Fret*, dan vinden we daarin acht ‘groene’ en twee ‘rode’ bijzinnen. Enkele ‘groene’ voorbeelden zijn: (Fret) ... *dat ik ein wief hebben mos* [23] ‘...dat ik een vrouw moest hebben’; (Etta’s moeder Antien) ... *wat Domeny ons te zeggen het* [25] ‘...wat dominee ons heeft te vertellen’; (Etta’s vader, Hopman genoemd, dat is hoofdman van een afdeling van de schutterij) ... *dat hy eis weer koomen most* [28, soortgelijk 27, 33] ‘...dat hij eens terug moest komen’; (Hopman) ... *waarvan de eine wel eis pervester worden kan* [33] ‘...waarvan de een wel eens professor kan worden’; (Fret) ... *wanneer ik weerkomen most* [41] ‘...wanneer ik terug moest komen’; (de meid Slof) ... *of je eine kopen wollen* [52] ‘...of u een wilt kopen’; (Slof) ... *als joe mouder ze nou niet hebben wol* [57] ‘...als uw moeder zij nu niet wou hebben’. – De beide ‘rode’ voorbeelden komen van Etta en haar moeder: (Etta) ... *dat ik jou met hen duur nemen* [20] ‘...dat ik u mee naar binnen durf te nemen’; (Antje) ... *dat ein ordentlyk mens gein vrede in zien ei-*

³¹ Pauwels 1953.

gen hoes kan hebben [61] ‘...dat een fatsoenlijk mens geen vrede kan hebben in zijn eigen huis’. Hoe moeten we de verhouding ‘groen’ – ‘rood’ nu beoordelen? Enerzijds kan men vermoeden dat Etta en Antje, zoals men vrouwen graag toedicht, naar het ‘hogere’ streven en daarom in de richting van de standaardtaal tenderen – vooral Etta drukt zich vaak ‘halfdialectaal’ uit. Anderzijds is het ook denkbaar, dat men het Stadse Gronings ook in dit opzicht in een meer Drentse context moet zien, en het Drents is nu eenmaal wat minder ‘groen’ dan het niet-Stadse Gronings.³²

Een andere syntaktische bijzonderheid van het Gronings betreft de zogeheten *en*-constructie. Hierbij schijnt, afwijkend van de normale woordvolgorde in de samengestelde zin, de infinitief van het tweede zinsdeel naar voren gehaald. Deze volgt dan direct op *en*; voorbeeld: *Dou mos ik doar hen en hoalen dat weg* ‘Toen moest ik er-naartoe en dat afhalen’. Normaliter is de infinitief het laatste woord van de bijzin. Het Westerlauwers Fries kent een vergelijkbare constructie, zij het met een karakteristiek verschil: in plaats van een infinitief na *en*, heeft het Fries daar een imperatief; men spreekt hier dan ook van de imperativus-pro-infinitivo-constructie (IPI). Deze Groninger *en*-constructie is door Fokko Veldman onderzocht.³³ De beide oudste vindplaatsen levert *Et en Fret: ... dat ik gek was en luip myn pastery op en neer* [23] ‘...dat ik gek werd en in mijn pastoraat heen en weer liep’; ... *dan moust maar naar veuren gaan, Hopman, en koopen eine...* [52f.] ‘...dan moet u naar voren gaan en eentje kopen...’. Veldman poneert twee ontstaansmogelijkheden voor deze constructie.³⁴ Enerzijds lijkt het hem denkbaar dat de *en*-constructie een gevolg is van het wegvallen van de optatief/conjunctief-vormen in de Westgermanse kustdialecten,³⁵ anderzijds lijkt het hem ook mogelijk, dat zij, gezien vergelijkbare constructies in het Engels, ontstaan is uit een gerundiumconstructie. Hier is wel verder vergelijkend onderzoek noodzakelijk.

³² Vgl. Van Bree 2008:119.

³³ Veldman 1991.

³⁴ Vgl. Veldman 1991:112 e.v.

³⁵ Vgl. nu ook Postma 2006:216 e.v.

VII

Ook als we onze blik richten op taalsociologische aspecten is *Et en Fret* een interessante bron. Zoals ik al aanduidde, er laten zich in dit stuk drie taallagen onderscheiden: zuiver Stad-Groninger dialect, een aanpassing aan de Nederlandse standaardtaal ('Hollands') en een mengvorm, die men als Gronings met hollandismen kan beschrijven.³⁶ Zo'n 'halfdialect' gebruikt Fret bijvoorbeeld als hij met zijn 'Hollands' sprekende ambtsbroeder M. spreekt. In het eerste toneel van de tweede acte vraagt Fret M. als zijn huwelijksmakelaar bij de familie van Etta op te treden. Hoewel het Stad-Gronings de basis van zijn uitingen vormt (*mout, Minheer, eis, zesse, lief, west, bin, zeuls, meinde, dat ik gek was en luip myn pastery op en neer, neit, dogt, wief, mos, gusteravend, hou, begunnen, wol, jou, verzuiken, jy, veur*),³⁷ zijn vormen als *maar, zedert, raar, neer, gesproken, omdat* toch eerder als standaardvormen te beschouwen.³⁸ Men voelt dat Fret probeert bij de 'Hollandse' uitspraak van M. aan te sluiten, wat hem echter maar ten dele lukt. Zijn taalvorm in deze dialoog moet dus als 'halfdialectaal' gekenmerkt worden. Hetzelfde zien we zo nu en dan bij Etta en haar moeder, de tijd ontbreekt echter om daar op in te gaan. Over de functie van het 'halfdialect' in dit stuk kunnen we slechts vermoedens uitspreken. Terwijl Fret zich in zijn gesprek met dominee M. overduidelijk qua taalgebruik aan deze probeert aan te passen – wat hem, zoals gezegd, slechts ten dele lukt – zijn misschien vergelijkbare vormen bij Etta en Antje als karikaturen te beschouwen van hun streven naar het hogere en hun poging 'minder plat' te spreken.

Bijzonder interessant is ook het systeem van de aanspreekvormen in *Et en Fret*. Er wordt onderscheid gemaakt tussen de vertrouwelijke (*dou, tou*) en hoffelijke (*jy, je*) onderwerpsvormen en de bijbehorende voorwerpsvormen *dei* en *jou*. Deze vormen vinden we zo ook nog in 1827 bij Swaagman;³⁹ nu is de palatale tweeklank verder ontwikkeld, de vormen luiden nu *dou – dai*, c.q. *jai – jou*.⁴⁰ Dit soort vormen vinden

³⁶ Feenstra 1998:111.

³⁷ De equivalenten in het Algemeen Nederlands zijn: 'moet', 'Mijnheer', 'eens', 'zes', 'lijf', 'geweest', 'ben', 'zelfs', 'meende', '...en mijn pastorie op en neer liep', 'niet', 'dacht', 'vrouw', 'moest', 'gisteravond', 'hoe', 'beginnen', 'wou', 'u (acc.)', 'verzoeken', 'u (nom.)', 'voor'.

³⁸ De Groningse equivalenten zijn (vgl. Reker ⁵1998): *man, sunt (dat), nuver, hìn, sproken, omreden (dat)*. – Leest men *maar* en *raar* als *maor* en *raor* dan kunnen deze vormen ook als dialectaal gezien worden.

³⁹ Swaagman 1827:63.

⁴⁰ Vgl. Reker 1999:29 e.v.; Reker 2002:46 e.v. ; Reker 2005:20 e.v.

we blijkens recente onderzoeken vandaag de dag ook elders in oostelijk Nederland.⁴¹ Kinderen gebruiken veelal tegenover hun ouders en oudere familieleden hoffelijkheidsvormen. Zo ook in *Et en Fret*: (Etta) *Vaader, wat zeg jy?* [28] ‘Vader, wat zegt u?’. De ouders kunnen ook ‘indirect’ aangesproken worden: (Etta’s broer Mans): *Dat zal ik moeder gauw zeggen* [35] ‘Dat zal ik moeder (= u) gauw zeggen’. Ik kom hier nog op terug. Verder ‘jijen’ en ‘jouwen’ familieleden met elkaar. Ook tegen de meid Slof wordt ‘gejijt’, zijzelf evenwel gebruikt niet alleen tegen de ouders hoffelijkheidsvormen, maar ook tegen de kinderen: (tegen Etta’s tweede broer) *Minheer Gras, jy, jou* [29]; tegen Etta: *juffer, joe*. Dominee M. gebruikt tegenover Etta en haar ouders het hoffelijke standaard-*u* (ook het bezittelijke *uw*),⁴² c.q. het nog hoffelijker *UE* (*Uw Edelen*). Ook tegen Fret zegt hij *u*, terwijl deze tegenover hem de dialectale hoffelijkheidsvormen gebruikt. – Fret en Etta gebruiken tegenover elkaar vrijwel het hele stuk door de hoffelijkheidsvormen *jy* en *jou*; zelfs nog aan het begin van de laatste (zesde) acte, als de verloofden elkaar horloges schenken: (Fret) ... *dat allosie, dat wol ik jou geeven* ... [58] ‘...deze horloge wil ik u schenken’ – (Etta) ... *ik dank jou, maar nou mou ’k dog ook eine weer geeven* [58] ‘...ik dank u, maar nu moet ik toch ook eentje terug schenken’. Pas daarna, als Etta vlak voor de huwelijksplechtigheid vaststelt dat haar bruidegom tamelijk vuile handen heeft, spreekt ze hem – misschien vanwege dit minder fraaie gezicht – aan met *dou*: *Tou doomeny, dou moste dy nog wasken, dien hannen bin zoo zwart as modder* [59] ‘Nou dominee, jij moet je nog wassen, jouw handen zijn zo zwart als modder’. Etta’s vader gebruikt tegenover zijn schoonzoon tot het einde de hoffelijkheidsvorm: *Ik wens jou alle zeegen, Doomny en dei ook Etta; vaart zaamen wel!* [62] ‘Ik wens u alle zegen, dominee, en jou ook, Etta; het ga jullie goed tesamen’. Fret antwoordt eveneens in de hoffelijkheidsvorm: *Ik dank jou vader en jou ook mouders...* [62] ‘Ik dank u, vader, en u ook, moeder...’. Het aanspreken in de derde persoon heb ik al aangestipt. Het komt in ons stuk veelvuldig voor, niet alleen bij het aanspreken van de ouders door de kinderen. Voorbeelden: (Fret tot Etta) ... *kom zel ik juffer na hoes tou brengen?* [19] ‘...kom zal ik juffrouw / u naar huis brengen?’; (Fret tot dominee M.) *Dat mout ik Minheer maar*

⁴¹ Vgl. bijvoorbeeld Kloeke 1952 [1920]; Bergveld 1954; Entjes 1970:267-283; Kocks 1982, Entjes 1983. – De in sommige delen van Oost-Nederland (bijv. in Drenthe) voorkomende differentiatie per geslacht wordt hier buiten beschouwing gelaten.

⁴² De nu gangbare bezittelijke vorm *uw* vinden we maar een keer: [43]. – Overigens is *u* als subjectvorm voor 1800 blijkbaar nog zeldzaam, vgl. bijvoorbeeld het citaat uit de roman “De Lotgevallen van Klaasje Zevenster” (5 Bde, Leiden [1865]) van Jacob van Lennep, dat bij Reker (1993:19 e.v.) te vinden is.

eis zeggen [23] ‘Dat moet ik mijnheer / u maar eens zeggen’; (Antje tot dominee M.) ... *ik bin al verlangen te weiten, wat Domeny ons te zeggen het* [25] ‘...ik wil graag weten wat dominee / u ons te vertellen heeft / hebt;’ (Hopman tot dominee M.) *Nou dan wordt Domeny bedankt ...* [28] ‘Nou dan wordt dominee / u bedankt...’; (Etta tot Fret): ... *hou gait Domeny* [37] ‘...hoe gaat het dominee / u?’; (Slof tot Antje) *Blyft juffrouw ook ganzen ...?* [51] ‘Belieft mevrouw / u ook ganzen ...?’; (Slof tot Etta) ... *daar juffer my eeven hen stuurt het* [57] ‘...waar juffrouw / u me zonet naartoe gestuurd heeft;’ (Slof tot Hopman) *Blyft Hopman ais veur te koomen?* [59] ‘Zou hoofdman eens naar voren willen komen?’. Hierbij hoort ook dat de handelende personen van stand met hun beroeps- of functiebenaming aangesproken worden. Enkele voorbeelden hiervan hebben we al gezien. Zo richt dan ook Etta’s vader zich tot Fret met *Gouden avond, Domeny, hou gait?* [21] ‘Goedenavond, dominee, hoe gaat het’. Fret antwoordt met het oog op de functie van zijn gesprekspartner bij de schutterij: *Nog al goud. Hou gait Hopman?* ‘Nogal goed. Hoe gaat het, hoofdman?’ Het valt verder op dat Etta’s ouders elkaar niet bij de voornaam noemen; de vader spreekt zijn vrouw aan met *vrouw, vrauw* [bij voorbeeld 35], zij haar man met zijn achternaam *Gras* [26] of zijn functie *Hopman* [53].

Met de indirecte aanspreking wordt in zekere zin de hoffelijkheid nog versterkt, daar men het directe aanspreken ten faveure van een zekere, op de aanspreektitel gerichte distantie vermijdt.⁴³ Misschien gebruikt men haar ook, als men twijfelt welke aanspreekvorm, de hoffelijkheidsvorm of de vertrouwelijkheidsvorm, men kiezen moet. Zo’n uitwijkstrategie lijkt ook daarom in veel noordoostelijke dialecten onontkoombaar, omdat het systeem van de bestaande hoffelijkheids- en vertrouwelijkheidsvormen erg variabel is en zich bijna niet in regels laat vatten.⁴⁴

VIII

Dames en heren, hiermee ben ik aan het einde gekomen van mijn afscheidscollege. Ik hoop dat het mij – ook al moest mijn uiteenzetting heel beknopt zijn – gelukt is, U

⁴³ Vgl. Besch 1996:91.

⁴⁴ Vgl. Bergveld 1954:11; De Rooij 1992:323 e.v. – Entjes wijst erop, dat het systeem van aanspreekvormen van plaats tot plaats en zelfs van familie tot familie kan verschillen (1983:57; vgl. ook Entjes 1970:269); zie ook Kocks 1982.

een kijkje te bieden in een niet alleen taalkundig maar ook cultuurhistorisch heel interessante bron uit het laatste decennium van de 18de eeuw. Tegelijk beëindig ik ook – tenminste in zekere zin – mijn officiële werkzaamheden aan deze universiteit – in zekere zin dan, want ik hoop hier toch nog zo nu en dan als promotor actief te mogen zijn.

Meer dan 25 jaar heb ik aan deze universiteit mogen werken, eerst alleen als ordinaris Nedersaksische Taal- en Letterkunde, vanaf 2005 daarnaast ook als hoogleraar Duitse Taalkunde. Het was goed werken hier, de collega's en medewerkers van beide afdelingen en de Faculteit waren mij van het begin af aan steeds behulpzaam. Zij hebben mij, waar nodig, altijd gesteund en bovendien voor een meer dan collegiale ambiance gezorgd. En ook het contact met de studenten – ook al waren het over het geheel genomen misschien niet al te veel, maar niet alleen het vele is goed – heeft mij veel gegeven. Ik prijs mij gelukkig dat ik een aantal van hen tot een promotie heb mogen begeleiden.

Misschien formuleer ik mijn dank een beetje te algemeen, maar ik wil hier geen namen noemen, want de lijst zou wel erg lang worden. En ook dan valt niet uit te sluiten dat sommigen vergeten zouden worden. Mijn dank aan allen is, dat verzeker ik U, diepgevoeld. Het is dan ook niet alleen met grote dankbaarheid, maar ook met een zekere weemoed dat ik hier heden afscheid van U neem.

Ik heb gezegd.

Gebruikte Literatuur

- Bergveld 1954: H.J. Bergveld, *Beleefdheidsvormen in het dialect*. In: Driemaandelijks Bladen 6 (1954) 10-12.
- Besch 1996: W. Besch, Duzen, Siezen, Titulieren. *Zur Anrede im Deutschen heute und gestern*. Göttingen 1996.
- Boekholt 1983: P.Th.F.M. Boekholt, *Dialect, school en leerplicht*. In: Driemaandelijks Bladen 35 (1983) 104-114.
- Boekholt 1991: P.Th.F.M. Boekholt, *Één natie, één taal. Taalpolitiek en onderwijshervorming in het begin van de negentiende eeuw*. In: K. van Berkel e.a. (red.), *Nederland en het Noorden. Opstellen aangeboden aan prof.dr. M.G. Buist* [...]. Assen/Maastricht 1991, blz. 71-80.
- Boersma 1985: W. Boersma, *De oorsprong van de stad Groningen in archeologisch perspectief*. In: *Westerheem* 34 (1985) 79-98.
- Bolland 1879: G.J.P.J. Bolland, *Het dialect der Stad Groningen*. In: *Taalkundige Bijdragen* 2 (1879) 278-301 [niet verder verschenen].
- Van Bree 2008: C. van Bree, *Syntaxis*. In: *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Onder redactie van H. Bloemhoff, J. van der Kooi, H. Niebaum en S. Reker. Assen, blz. 113-133.
- Bruinses 1846: A.G. Bruinses, *Brijf van Jan Abels an zien neeve*. In: *Groninger Volks-Almanak* 10 (1846) 90-103.
- Van Deursen 1981: A.Th. van Deursen, *Cultuur in het isolement*. In: W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen. Stad en Land*. Groningen 1981, blz. 389-422.
- Entjes 1964: H. Entjes, *Streektaalliteratuur in Oost-Nederland*. In: K. Heeroma/J. Naarding (Hg.), *Oostnederlands. Bijdragen tot de geschiedenis en de streektaalkunde van Oost-Nederland*. 's-Hertogenbosch 1964., blz. 89-133.
- Entjes 1970: H. Entjes, *Die Mundart des Dorfes Vriezenveen in der niederländischen Provinz Overijssel*. Groningen.
- Entjes 1983: H. Entjes, *Doedijnen in Oostnederlandse dialekten*. In: *Taal en Tongval* 35 (1983) 53-58.
- Feenstra 1992: H. Feenstra, *Zur politischen Geschichte der Ems Dollart Region bis 1750*. In: O.S. Knottnerus e.a. (red.), *Rondom Eems en Dollard. Rund um Ems und Dollart*. Groningen/Leer 1992, blz. 127-140.
- Feenstra 1998: H. Feenstra, *Duizend jaar Gronings taallandschap. Talige ontwikkelingen in cultuurhistorisch perspectief*. Bedum 1998.

-
- De Haan: Tj.W.R. de Haan, *De oudste Groninger woordenlijst*. In: Driemaandelijks Bladen 5 (1953) 68-81.
- Heeroma 1967: K. Heeroma, *Lambertus van Bolhuis als 18de-eeuwse Groninger dialectoloog*. In: Driemaandelijks Bladen 19 (1967) 98-125.
- Heeroma 1968: K. Heeroma, *Nog meer 18de-eeuwse Groningana*. In: Driemaandelijks Bladen 20 (1968) 164-183.
- Jansen 1981: H.P.H. Jansen, *Sociaal-economische geschiedenis*. In: W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen. Stad en Land*. Groningen 1981, blz. 123-146.
- Kloeke 1929: G.G. Kloeke, *Ostniederländische Diminutiva*. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 55 (1929) 1-24.
- Kloeke 1952 [1920]: G.G. Kloeke, *De aanspreekvormen in de dialecten onzer noordelijke provinciën*. In: G.G. Kloeke, *Verzamelde opstellen*. Assen, blz. 1-28 [eerder in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 39 [1920] 238-273].
- Kocks 1982: G.H. Kocks, *Aanspreekvormen in Drenthe; een momentopname*. In: G.H. Kocks, *Tien jaar Drents Woordenboek*. Groningen, blz. 69-88.
- Van der Kooi 1983: J. van der Kooi, *Dialect als wapen*. In: Driemaandelijks Bladen 35 (1983) 125-132.
- Ter Laan 1952: K. ter Laan, *Nieuw Groninger Woordenboek*. Tweede druk. Groningen/Djakarta.
- Ter Laan 1953: K. ter Laan, *Proeve van een Groninger Spraakkunst*. Winschoten.
- Ter Laan 1957: K. ter Laan, *Et en Fret. Drama in zes bedrijven. Het oudste stuk in Stads-Grunnegers*. Met toelichting en aantekeningen door K. Ter Laan. Wildervank 1957.
- Molema 1887: H. Molema, *Woordenboek der Groningsche Volkstaal in de 19de eeuw*. Groningen 1985; anastatische herdruk van: *Woordenboek der Groningsche volkstaal, vergeleken met en verklaard door de naastverwante dialecten en taaltakken, als Drentsch, Overijsselsch, Geldersch, Friesch, Oostfriesch, Neder-Saksisch, Holsteinsch, Noordfriesch, Oudfriesch enz.* Winsum 1887. – In de Publikationen des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung verscheen een Duitse uitgave: *Wörterbuch der groningenschen Mundart im neunzehnten Jahrhundert* von H. Molema. Norden 1888.
- Nanninga 1968: ; G.W. Nanninga, *Nogmaals de oudste Groninger woordenlijst*. In: Driemaandelijks Bladen 20 (1968) 161-163.
- Niebaum 1986: H. Niebaum, *Noordoostmiddelnederlands – Noordwestmiddelnederduits – (West)-Middelneder-saksisch. Vorbemerkungen zur Schreibsachenlandschaft der heutigen östlichen Niederlande im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. In: Driemaandelijks Bladen 38 (1986) 153-177.

- Niebaum 1988: H. Niebaum, *Zum Udinckschen Tagebuch und seiner Sprache*. In: H. Niebaum/F. Veldman, *Tot tijdverdrijf in ballingschap (1663-1665). Dagboek van Gerard Udinck. Een Groninger gildeleider uit Westfalen*. Groningen 1988, blz. LXXV-XCVII.
- Niebaum 1990a: H. Niebaum, *Hammen statt Schincken. Zur adressatenorientierten Variantenauswahl in der ausgehenden Korrespondenz eines Groninger Gildevorstehers aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. In: R. Damme e.a. (red.), *Franco-Saxonica. Münstersche Studien zur niederländischen und niederdeutschen Philologie. Jan Goossens zum 60. Geburtstag*. Neumünster 1990, blz. 71-90.
- Niebaum 1991: H. Niebaum, *De taal van de Groningse Weeskamer-Ordonnanties van 1613 en 1724/34*. In: *Driemaandelijks Bladen* 43 (1991) 101-117.
- Niebaum 1993: H. Niebaum, *Zwischen Niederländisch und Niederdeutsch: Sprachvariation in den östlichen Niederlanden im 17. Jahrhundert*. In: W. Viereck (red.), *Verhandlungen des Internationalen Dialektologenkongresses [...] Bamberg 29.7.-4.8.1990. Bd. 2 (ZDL, Beiheft 75)*. Stuttgart 1993, blz. 209-226.
- Niebaum 1994a: H. Niebaum, *Ein Tagebuch als Quelle der Sprachgeschichte. Variablenlinguistische Studien zur Groninger Stadtsprache des 17. Jahrhunderts*. In: Ch. Baufeld (red.), *Die Funktion außer- und innerliterarischer Faktoren für die Entstehung deutscher Literatur des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Tagung Greifswald, 18.9. bis 20.9.1992 (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 603)*. Göttingen 1994, blz. 67-76.
- Niebaum 1994b: H. Niebaum, *Geschreven en gesproken talen in de stad Groningen. Een historisch overzicht*. In: P. Boekholt e.a. (red.): *Rondom de Reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*. Assen 1994, blz. 203-222.
- Niebaum 1995a: H. Niebaum, *Stads Gronings uit 1845*. In: *Taal en Tongval* 47 (1995) 173-178.
- Niebaum 1995b: H. Niebaum, *...brot unde beer ijs hijr ser goet kop...Zur Sprache der Briefe eines in Löwen studierenden Groningers aus dem Jahre 1552*. In: J. Cajot e.a. (red.), *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft. Jan Goossens zum 65. Geburtstag (Niederlande-Studien, 16/1, 16/2)*. Münster/Hamburg 1995, blz. 223-231.
- Niebaum 1995c: H. Niebaum, *Zur Sprache des ältesten Groninger Strafsachenregisters (1475-1547)*. In: G. Brandt (red.), *Historische Soziolinguistik des Deutschen II: Sprachgebrauch in soziefunktionalen Gruppen und in Textsorten (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik, 324)*. Stuttgart: 1995, blz. 59-82.
- Niebaum 1996: H. Niebaum, *'...tot reductie ende reconciliatie der stadt...'. Politischer Umbruch und schreibsprachliche Neuorientierung in Groningen um die Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. In: A. Petersen e.a. (red.): *A Frisian and*

- Germanic Miscellany. Published in Honour of Nils Århammar on his Sixty-Fifth Birthday, 7 August 1996 (Nowele 28/29). Odense/Bredstedt 1996, blz. 459-477.
- Niebaum 1998: H. Niebaum, *Zur Sprache einer groningerländischen Chronik aus dem Ende des 16. Jahrhunderts*. In: P. Ernst e.a. (red.): *Deutsche Sprache in Raum und Zeit*. Festschrift für Peter Wiesinger zum 60. Geburtstag. Wien 1998, blz. 593-609.
- Niebaum 2004a: H. Niebaum, *Zur Sprache der Ordelen des Etstoel van Drenthe in der Mitte des 15. Jahrhunderts*. In: R. Damme e.a. (red.), *westfeles unde sas-sesch*. Festgabe für Robert Peters zum 60. Geburtstag. Bielefeld 2004, blz. 115-131.
- Niebaum 2004b: H. Niebaum, *Zur Sprache des Groninger Stadtbuchs*. In: M. Lehmberg (red.), *Sprache, Sprechen, Sprichwörter*. Festschrift für Dieter Stellmacher zum 65. Geburtstag (ZDL-Beiheft 126). Stuttgart 2004, blz. 389-404.
- Niebaum 2004c: H. Niebaum, *Desse gruwelijcke dinghen naebescreuen woe dat die sint obenbaer gheworden aller ersten in den Dam, als toe weten van die toeuen-arsen [...]. Zur Sprache eines groningerländischen chronikalischen Berichts um die Mitte des 16. Jahrhunderts*. In: R. Steinar Nybøle e.a. (red.), *Papir vnde black – bläck och papper*. Kontakte im deutsch-skandinavischen Sprachraum. Kurt Erich Schöndorf zum 70. Geburtstag (Osloer Beiträge zur Germanistik, 35). Frankfurt a.M. etc. 2004, blz. 135-150.
- Niebaum 2006: H. Niebaum, *Zur Sprache einiger Stadtgroninger und Ommelander Chroniken des 16. Jahrhunderts*. In: R. Peters e.a. (red.), *Buch, Literatur und Sprache in den östlichen Niederlanden und im nordwestlichen Deutschland*. Vorträge des Kolloquiums vom 31. August bis 2. September 2000 in der Johannes a Lasco Bibliothek zu Emden. In: *Niederdeutsches Wort* 46 (2006) 27-44.
- Niebaum 2007: H. Niebaum, *Aspekte der Groninger Urkundensprache*. In: T.F.H. Smits (Hg.), *Schat der Neder-duytscher spraken*. Funde niederdeutscher Forschung. Liber amicorum für Ludger Kremer. In: *Niederdeutsches Wort* 47/48 (2007/2008) 17-32.
- Pauwels 1953: A. Pauwels, *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. 2 delen. Leuven.
- Peters 1993: R. Peters, *Sprachgeschichte*. In: R. Peters/E. Ribbat, *Sprache und Literatur*, blz. 612-648. In: *Geschichte der Stadt Münster*, unter Mitwirkung von Th. Küster hg. Von F.-J. Jakobi. Band 3. Münster 1993, blz. 611-679.
- Postma 2006: G. Postma, *IV2 in het Middelnederlands, IpI in het Fries en de distributie van subjunctieven*. In: *Taal en Tongval* 58 (2006) 205-224.
- Reker 1984: S. Reker, *Groninger Spelling. Handleiding voor het lezen en schrijven van Groninger teksten*. Groningen 1984.

- Reker 1993: S. Reker, *Een dialectologische kettingreactie: veranderende aanspreekvormen in het heedendaagse Gronings*. In: Driemaandelijks Bladen 45 (1993) 17-38.
- Reker 1997: S. Reker, *Van schrijven en blijven – Helmer Molema en de taal*. In: H. Feenstra/S. Reker, Helmer Molema. Een schoolmeester maakt een woordenboek. Bedum, blz. 52-85.
- Reker 1998: *Zakwoordenboek Gronings – Nederlands, Nederlands – Gronings* samengesteld door S. Reker. Veendam.
- Reker 1999: S. Reker, Groningen. *Bai mai in de straode – van Bolland tot Wallage*. In: J. Kruijsen en N. van der Sijs (red.), *Honderd jaar stadstaal*. Amsterdam/Antwerpen, blz. 25-36.
- Reker 2002: S. Reker, *Gronings (Taal in stad en land, 3)*. Den Haag.
- Reker 2004: S. Reker, *Kennismaking met het Gronings. Een introductie op het eigentijdse dialect van Stad en Provincie*. Assen.
- Reker 2005: S. Reker, *Goidag! Taalgids Groningen*. Assen 2005.
- Reker 2008a: S. Reker, *Explorations Concerning Spelling and Pronunciation in Groningen: Evidence from Eighteenth-Century Inventories*. In: *Northern Voices. Essays on Old Germanic and Related Topics, Offered to Professor Tette Hofstra*. Edited by K. Dekker, A. MacDonald and H. Niebaum. Leuven/Paris/Dudley, MA 2008, blz. 149-163.
- Reker 2008b: S. Reker, *Groningen*. In: *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Onder redactie van H. Bloemhoff, J. van der Kooi, H. Niebaum en S. Reker. Assen, blz. 157-174.
- Rijkens 1901: R.R. Rijkens, *Een en ander uit de geschiedenis van het lager onderwijs in de provincie Groningen in de 19de eeuw*. In: *Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegene streken* 1 (1901) 371-411.
- De Rooij 1992: J. de Rooij, *Mag ik professor hartelijk feliciteren? Over de indirecte aanspreking in de Nederlandse dialecten*. In: S. Prędota (red.), *Studia Neerlandica et Germanica. Norberto Morciniec sexagenario oblata*. Wrocław, blz. 319-339.
- Schmitt 1942: L.E. Schmitt, *Die Stadt Groningen und die Mundarten zwischen Laubach und Weser*. In: *Zeitschrift für Mundartforschung* 18 (1942) 134-170.
- Steenhuis 1960: J.F. Steenhuis, *De Groninger dialectliteratuur*. Delfzijl 1960.
- Swaagman 1827: J.S. Swaagman, *Commentatio over het Groninger Dialect (1827)*. Opnieuw uitgegeven en uit het Latijn vertaald. S. Reker (red.) m.m.v. J. de Wit. Groningen 2002.

-
- Van der Veen 1999: H. Van der Veen, *Dialecttoneel*. In: P. Brood e.a. (red.), *Nieuwe Groninger Encyclopedie*. Groningen 1999, blz. 191-193.
- Veldman 1983: F. Veldman, *Taalhouding in Groningen*. In: *Driemaandelijks Bladen* 35 (1983) 81-98, 133-148.
- Veldman 1991: F. Veldman, *De en-constructie in het Gronings. Een Nedersaksische constructie met verwanten in het Fries en het Engels*. In: *Us Wurk* 40 (1991) 104-121.